

бами на американському Півдні, і Фонд Карнегі щодо поліпшення викладання. У підсумку, самим підприємцем стало ясно, що правильніше було б створювати великі фонди, ніж множити спеціалізовані, тому вони стали створювати великі корпорації з диверсифікованими інтересами.

Слід сказати, що, подібно до того, як громадськість і політики критикували американських магнатів, вони критикували й їхні фонди. Перша хвиля критики була популістською і полягала в тому, що фонди – це лише вкладення нечесно нажитих грошей, які тепер стурбовані совістю магнати повертають в товариство, але при цьому повертають їх таким чином, що руйнують саму американську демократію. Адже замість того, щоб віддати їх народу, вони створюють нові корпорації, які будуть керувати цими грошима [11]. Пізніше в Америці пожертвування дозволяли стати гідним і визнаним членом суспільства. Філантропія стала засобом придбання соціального статусу, входження в еліту. Інший важливий аспект діяльності фондів був у тому, що вони не просто полегшували життя бідних верств населення в місті або вирішували міські проблеми шляхом вкладення грошей у покращення життя – вони розвинули дослідження, які розкрили безліч проблем міського життя.

Таким чином, в благодійній діяльності американської історії кінця XIX – початку XX ст. відомі філантропи вбачали велике благо та можливість вирішення багатьох проблем, які могли бути профінансованими не лише державою, а кожним громадянином. Однак благодійність вважалася безглуздою й аморальною, якщо вона не виправляла, а лише маскувала становище бідних і знедолених людей. Така благодійність, організована представниками вищих класів, була як різновидом прибуткового бізнесу, так і інструментом ідеологічного та політичного впливу, а також засобом організованої розваги для багатих. Вивчення історії благодійності в США підвело нас до висновку, що значні приватні пожертви, навіть асоційовані в благочинних фондах, не могли і не можуть вирішити всіх гострих соціальних проблем суспільства, якщо вони не є частиною суспільно-державної системи соціального забезпечення та частиною соціальної політики держави.

1. *Краткий словарь иностранных слов / Под ред. И. Лехина, Ф. Петрова. – М., 1951.*
2. *Апресян Р.Г. Дилеммы благотворительности // Общественные науки и современность. – 1997. – № 6.*
3. *Чиднигир Е.Ю. Культурно-этические особенности социального поведения предпринимателей досоветской России // Личность. Культура. Общество. – 2010. – № 4.*
4. *Быкасова Л.В. Ценностно-мотивационная структура благотворительной деятельности в Западной Сибири XIX – начала XX в. // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 298.*
5. *Костина Е.Ю. История социальной работы. – Владивосток, 2004.*
6. *Юровская М. А. История развития филантропии в США (XVII–XIX вв.) // Мова і культура. – К., 2010. – Вип. 13. – Т. II.*
7. *Александров Д.А. История системной благотворительности: становление и развитие благотворительных фондов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sonoteka.spb.ru.*
8. *Стать основателем династии // Altus Times. Информационно-аналитический вестник. – 2012. – № 11.*
9. *Саломатин А.Ю., Медведева В.Н. Благотворительность по-американски (социальные и политические аспекты) // Общественные науки. Политика и право. – 2007. – № 1.*
10. *Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. – М., 1989.*
11. *Александров Д.А. История системной благотворительности: становление и развитие благотворительных*

фондов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sonoteka.spb.ru.

Loshtun I.B. Features of charitable activity development in the USA (the late XIX – the early XX c.). In the article the author analyses the peculiarities of charity in the USA during the late XIX – the early XX c. The sources of charity: religion, the idea of mutual assistance, the democratic principles of the civil society, the individualism and the limited power of government. The conclusion is made that the well-known American philanthropists considered the charity senseless and immoral, if it not corrected, but only masked the poor and disadvantaged people situation. **Key words:** charity, philanthropy, «golden age», E. Carnegie, J. Rockefeller, USA

3. В. Священко

КОНЦЕПЦІЯ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПОГЛЯД ОЛЕКСАНДРА КРИВОШЕЇНА

Стаття розкриває концепцію аграрних перетворень у Російській імперії на початку ХХ ст. О. Кривошеїна.

Ключові слова: О. Кривошеїна, Російська імперія, селянська община, аграрна реформа, переселенська політика

Олександр Васильович Кривошеїна – відомий російський державний діяч, який відіграв значну роль у політичних подіях Росії початку ХХ ст. Він брав активну участь у підготовці і втіленні в життя Столипінської аграрної реформи. Сучасники називали його третім за величиною російським державним діячем, після С. Вітте і П. Столипіна. Часто його неофіційно величали і міністром азійської Росії, оскільки саме він безпосередньо керував організацією переселень і землеустроєм на окраїнах держави. Унікальна роль, яку відіграв О. Кривошеїна в аграрній історії початку ХХ ст., зумовлює потребу хоча б у стислій характеристиці його поглядів щодо аграрного питання. Тому автор пропонованої публікації ставить за мету дослідити погляди О. Кривошеїна на аграрне питання та з'ясувати їх вплив на аграрні перетворення в Російській імперії на початку ХХ ст.

О. Кривошеїна народився 19 липня 1857 р. в небагатій офіцерській сім'ї у Варшаві. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Службу почав у Міністерстві юстиції. З 1987 р. служив у Земському відділі Міністерства внутрішніх справ (МВС), з 1896 р. – помічник начальника, а з грудня 1904 р. – начальник переселенського управління МВС. У 1905 р. призначений товаришем головноуправляючого землеустроєм і землеробством, а 1906 р. – членом Державної ради. З жовтня 1906 р. був товаришем міністра фінансів, завідував Державним дворянським позиковим і Селянським поземельним банками. У 1908 р. він обійняв посаду головноуправляючого землеустроєм і землеробством. Після революції 1917 р. виступив одним з організаторів антибільшовицького Правого центру в Москві, а в 1918 р. – антибільшовицької «Ради державного об'єднання Росії» у Києві. У 1920 р. очолював у Криму уряд генерала П. Врангеля. Помер 28 жовтня 1921 р. в Берліні [1].

У матеріалах особистого фонду О. Кривошеїна в Російському державному історичному архіві [2] є достатньо інформації, що дозволяє зробити висновки про його активну позицію зі створення прошарку заможних приватних власників у російському селі на початку ХХ ст. і справі переселенської політики Російської імперії. Його погляди на сутність аграрного питання в Російській імперії сформувалися наприкінці XIX ст., під час відряджень до Сибіру у статусі помічника начальника переселенського управління МВС. Відвідуючи азійську частину імперії, чиновник приділяв

пильну увагу формі землекористування, що найповніше відповідала б умовам селянського господарювання за Уралом. О. Кривошеїн звернув увагу на той факт, що переселенці, які звикли до періодичних землепереділів на батьківщині, ці ж порядки заводили й на нових місцях проживання, іноді претендуючи навіть на землі тих переселенців, які приїхали раніше і вже користувалися землею. На його думку, общинна традиція, властива селянству європейської Росії, неприпустима для селянства Сибіру. Оскільки в регіоні мало розвиватися інтенсивне сільське господарство, а не екстенсивне. Поширення общинних традицій лише сковуватиме економічну ініціативу селян, призведе до тих проблем, що є в європейській частині імперії. Допустити цього було не можна, а тому ситуацію в регіоні потрібно було врегулювати законодавчо на загальнодержавному рівні [3, 51].

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що община та її традиції помічником начальника переселенського управління МВС сприймалися як деструктивне соціально-економічне явище. Їх він розумів як стримуючий фактор розвитку індивідуальної селянської господарської активності. У такий спосіб О. Кривошеїн виступав за всебічну підтримку з боку властей економічних ініціатив одноосібників.

Повною мірою його концепція аграрних перетворень чітко окреслилася на початку ХХ ст., коли він 1906 р. обійняв посаду заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, а з 1908 р. – Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування. Підтвердженням таких тверджень є виступ Олександра Васильовича 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи. У ньому доповідач звернув увагу на те, що головна турбота властей – підвищення ефективності дрібних селянських господарств. Саме за ними майбутнє країни [4, 3–4,5]. Отже, в подальшому ідея розвитку індивідуального селянського господарства, про яку він говорив наприкінці ХІХ ст., у його поглядах стала домінуючою. Він був переконаний, що державні інтереси вимагають, аби кожний клептик землі був у руках тих, хто краще за інших зможе взяти від землі все те, що вона може дати [4, 6–7]. Кризу в країні можна подолати лише в один спосіб. Для цього потрібно покращити агрокультуру, усунути перешкоди на шляху «наближення землероба до його землі». Вирішення цієї проблеми нереальне без появи справжніх власників-селян [4, 4–5].

31 січня, 7 і 10 лютого 1906 р., над проектом аграрних ініціатив працювала Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування (далі – Особлива комісія), очолювана О. Кривошеїним. В основі її діяльності лежали ідеї січневого з'їзду предводителів дворянства та «Записки про перебудову селянського ладу та про аграрні заходи» О. Кривошеїна – заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, схвалені Миколою ІІ. Запобігти весняному спалаху селянського протесту члени Особливої комісії рекомендували шляхом видання відповідного урядового документу. У ньому варто було роз'яснити селянам зміст державних аграрних заходів, що будуть запроваджені для покращення селянського землеволодіння. До того ж властям варто було звернутися до селян і великих землевласників із закликом до «спільної праці з упорядкування поземельних відносин на селі». Водночас варто було попередити селян, що порушення ними права приватної власності зумовить застосування проти них з боку властей жорстких санкцій.

Для послаблення селянського антидержавного руху вважалося за потрібне повідомити селян про відновлення з певного терміну переселення за пільговими залізничними тарифами ходоків та переселенців. Селян-вихідців із общин, в яких було надзвичайно скрутне матеріальне становище, передбачалося переселяти безкоштовно, надаючи їм на пільгових умовах позички. Рекомендувалося посилити операції Селянського банку з продажу угідь великих землевласників селянам. На допомогу банку у проведенні таких операцій створювалися повітові та губернські землевпорядні комісії. Розширення повноважень Селянського банку у частині його права надавати селянам позички під заставу їхньої надільної землі, що полегшило б її закріплення у селянську відрубно-хутірську приватну земельну власність, Особлива комісія вважала за доцільне затвердити шляхом обговорення та прийняття цієї законодавчої ініціативи Державною Думою.

Законопроект Особливої комісії передбачав визначення, порядок відмежування й обов'язкової розверстки селянських земель, за вимогою однієї зі сторін та вирішення спорів. Ним також передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та землевпорядкування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею.

Перспективи окресленого вище законопроекту виявилися доцільними. Під час його розгляду Радою Міністрів 10 [5, 244–255], 17 [6, 259–268], 24 [7, 269–280] лютого 1906 р., окремі з них були схвалені та затверджені. Так, 25 лютого 1906 р. імператор затвердив рішення Ради Міністрів про реорганізацію Селянського банку. 26 лютого Міністр фінансів отримав вказівку від С. Вітте розробити і представити на розсуд Державної Думи відповідний законопроект. Однак більшість членів уряду вважала, що землевпорядні комісії повинні запрацювати до початку діяльності Державної Думи. Вони, за задумом урядовців, виконували б консультативну для Селянського банку функцію під час його операцій із землею. Крім цього, на них покладалося: 1) обстеження малопотужних селянських дворів; 2) посередництво під час укладання добровільних двосторонніх угод між селянами та великими землевласниками для усунення черезсмузжя; 3) сприяння покращенню умов землекористування та землеволодіння в сільських общинах; 4) розгляд справ про пільгову оренду селянами казенних угідь; 5) сприяння у переселенні селян на окраїни імперії та на землі, придбані селянами у поміщиків та за сприяння Селянського банку.

Землевпорядні комісії створювалися в губерніях, де були філії Селянського банку та за клопотання губернатора. До їхнього складу входили представники селян, великих землевласників, чиновників. Підпорядковувалися землевпорядні комісії Головному управлінню землеробства та землевпорядкування. 4 березня 1906 р. указом Миколи ІІ затверджувалося їхнє створення, а 10 березня 1906 р. він підписав інструкцію про переселення селян за пільговими залізничними тарифами, а найбільш важливим – надання позичок. Решту положень аграрного законопроекту Особливої комісії було визнано за доцільне подати на розгляд Державної Думи [8, 69–70].

О. Кривошеїн безпосередньо брав участь у підготовці Столипінської аграрної реформи й упродовж майже 8 років – з 21 травня 1908 р. – до 26 жовтня 1915 р. – керував процесом її реалізації. Зустріч і співробітництво П. Столипіна й О. Кривошеїна мали суттєве значення. Саме П. Столипін запропонував ос-

танньому в 1908 р. очолити Головне управління землеустроєм і землеробством, надавши повну свободу дій. Ставши «міністром Азіатської Росії», в основу своєї міністерської програми О. Кривошеїн поклав принцип: «Засновувати переселення на ідеї міцного заселення Сибіру, а не на розрідженні населення європейської Росії» [9]. Так він був сформульований пізніше у спільній з П. Столипіним записці на ім'я царя про поїздку в Сибір і Поволжя.

Під час поїздки, що відбулася в серпні–вересні 1910 р., міністри детально ознайомилися з проведенням реформи на окраїнах. Залізницею вони доїхали до станції Боготол, а на конях від'їжджали від залізниці на 300 верст. Завдяки цьому, були зроблені необхідні зміни в переселенській політиці. 4 березня 1911 р. переселення було оголошено вільним, нерегламентованим у будь-які райони за вибором самих переселенців, після обов'язкового огляду ділянки ходоком. Ті, хто цим нехтували, йшли на власний страх і ризик, але й їх не залишали без допомоги, відводячи землю в другу чергу. Урядова допомога переселенцям, відповідно до закону 1912 р., встановлювалася не в однаковому розмірі, а відповідно з більшою чи меншою складністю району заселення. Перевезення людей здійснювалися переселенськими потягами, складеними з вагонів, що мали в задній частині приміщення для селянського інвентарю та худоби. Розмір урядової допомоги переселенцям встановлювався залежно від труднощів для освоєння певного району.

У задум П. Столипіна і О. Кривошеїна входило зрівняння в правах сибірських з селянами європейської Росії. Вони прагнули і сибіряків зробити власниками своїх наділів, що надалі мало привести до інтенсифікації землеробства. З цієї метою, в 1912–1913 рр. до Державної думи був внесений ряд законопроектів: про продаж переселенцям ділянок у найбільш зручних місцевостях Сибіру; про порядок використання земель, непридатних для дрібного селянського господарства, але які можуть бути використаними для скотарства або лісової промисловості; про надання права переселення на казенні землі особам усіх станів, на загальних із сільськими обивателями підставах. Однак вони так і не були розглянуті. Тому О. Кривошеїн діяв в обхід існуючого законодавства, з метою реалізації поставленої мети. Так, у червні 1909 р. спеціальним законом були встановлені позики сільським громадам на внутрішньонадільне розмежування, а за законами, прийнятими 1914 р., відмежовані від державних землі семиріченських, амурських і уссурійських козаків [9]. Для заселення Далекого Сходу був організований і спеціальний комітет, під головуванням П. Столипіна й О. Кривошеїна, а для підтримки землеробства проводилися заходи з обмеження ввезення маньчжурського зерна (введення мита в 30 коп. з пуда).

Розуміючи значення агрономічної допомоги для зростання землеробства, О. Кривошеїн вжив заходів щодо створення постійних агрономічних нарад. Створювалися нові дослідні поля, злучні пункти, насинницькі установи, пункти прокату сільськогосподарських машин, що надавали значну допомогу селянам. До 300-річчя Будинку Романових, з ініціативи О. Кривошеїна і за згодою царя, провели конкурс і нагородження передових селянських господарств. Для раціонального використання азіатських територій відряджались й наукові експедиції, які до 1915 р. обстежили майже всі простори, що підлягали заселенню. Також О. Кривошеїн брав участь у розробці проектів будівництва залізниці між азіатськими областями Росії, впливаючи на їхню реалізацію.

Успіхи О. Кривошеїна в галузі аграрної реформи й освоєння окраїн були значними, але основне його політичне завдання – знайти вихід з взаємного нерозуміння між урядом і суспільством, досягти між ними співпраці. Хоча усвідомлення цього прийшло до нього далеко не відразу, міністр, підкоряючись здоровому глузду, поступово виростав у вагомому політичну фігуру, попри те, що за його призначення Головноуправляючим землеустроєм і землеробством преса стверджувала, буцім він «правіше Столипіна». Зрештою, він домогся від Миколи II згоди дозволити допомогу своєму відомству з боку місцевих громадських сил, до яких цар ставився з підозрою. Вступивши на посаду головноуправляючого, О. Кривошеїн швидко налагодив добрі стосунки з Державною думою, що дозволило отримувати необхідні для його відомства кредити. Все зростаючий бюджет відомства (з 46,4 млн. руб. у 1907 – до 157 у 1914 рр.) приймався без ускладнень.

Виходячи з цього, він дійшов висновку, що управляти Росією можливо тільки в згоді з Думою і громадськістю. Тому погляд на основне протиріччя російської дійсності О. Кривошеїн сформулював крилатою фразою: «Ми і Вони». «Вітчизна може досягти благополуччя, якщо не буде поділу на згубне “ми” і “вони”, розуміючи під цим уряд і суспільство як дві самостійні сторони, і коли будуть говорити просто “ми”, маючи на увазі уряд і суспільство разом» – цитувала його преса [9]. Убивство ж П. Столипіна він сприйняв як найсильніший удар по Росії та царській владі. Аналізуючи державну діяльність батька, К. Кривошеїн написав цінне біографічне дослідження, що вийшло в Парижі 1973 р., в Москві 1993 р. [10] і Санкт-Петербурзі в доповненому вигляді 2002 р. [11]. Згідно з ним, О. Кривошеїн вирішив піти у відставку сам, усвідомивши, що особистісні особливості стосунків з Миколою II та імператрицею не дають йому можливості втілити задумане в життя [11, 262–263].

Отже, на прикладі діяльності О. Кривошеїна ми можемо зробити висновок, що представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових на початку ХХ ст. Вони були одиностайні, що край революції та новий поштовх у розвитку країни дадуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері. Не викликали сумнівів доцільність інтенсифікації й індивідуалізації сільського та селянського господарств. Визнавалося, що приватна власність селян на землю – антибіотик проти радикалізації їхньої політичної свідомості, дієвий фактор трансформації мільйонної селянської маси у надійне підґрунтя для правлячої династії. Визнавалося нагальною потребою якісне підвищення загальної культури селянства, покращення їхнього соціально-економічного та правового становища. Акцентувалася увага на потребі в такій урядовій аграрній політиці, яка спрямовувалася б на соціальний діалог влади і великих землевласників із селянами. Наголошувалося й на доцільності кардинальних змін у державній фінансовій політиці на селі.

1. Воронов І. Александр Кривошеин и Столыпинская аграрная реформа // Красноярский рабочий. – 2006. – 24 ноября.
2. РДА. – Ф. 1571: Кривошеин Александр Васильевич.
3. Кривошеин А. Отчет о командировке в Сибирь помощника начальника переселенческого управления Министерства Внутренних дел Кривошеина. – Б. м., б. г.
4. Кривошеин А. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием А.В. Кривошеина о Высочайшем

- Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908.
5. Заседание Совета Министров 10 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905–1906 гг.: Док. и мат. – Л., 1990.
 6. Заседание Совета Министров 17 февраля 1906 г. // Совет Министров...
 7. Заседание Совета Министров 24 февраля 1906 г. // Совет Министров...
 8. Сидельников С.М. *Аграрная политика самодержавия в период империализма.* – М., 1980.
 9. Воронов И. «Министр Азиатской России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zvezdaspb.ru>.
 10. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. – М., 1993.
 11. Судьба века – Кривошеины. – СПб., 2002.

Sviashchenko Z.V. Conception of agrarian reform in the Russian Empire at the early XX c.: the view by Alexandr Kryvoshein. In the article is revealed the conception of the Russian Empire agrarian reform at the early twentieth century by A. Krivoshein.

Key words: A. Krivoshein, Russian Empire, peasant communities, agrarian reform, immigration policy

Ю. Г. Пасічна

ВИКТОР ЧЕРНОВ І АГРАРНА ПОЛІТИКА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ

У статті характеризуються погляди В. Чернова на вирішення аграрної проблеми Росії 1917 р.

Ключові слова: В. Чернов, соціалізація, аграрне питання, Тимчасовий уряд

Суперечки між кадетами й есерами щодо вирішення аграрного питання у Тимчасовому уряді були однією із вагомих причин, що зумовили квітневу кризу 1917 р. та призвели до створення коаліційного правління в Тимчасовому уряді. Це стало реальним після 23 квітня 1917 р., коли партія кадетів оголосила про можливість поповнення Тимчасового уряду соціалістами-революціонерами. Кадети не розраховували на згоду соціалістів, які, втім, не відмовилися від співпраці. Перше коаліційне правління Тимчасового уряду розпочалося 5 травня 1917 р. [1] Відразу ж постало питання про посаду міністра землеробства. Після тривалих дебатов, на цю посаду було призначено В. Чернова. Постає останнього як політика та міністра в історіографії оцінюється неоднозначно. Зважаючи на це, ми ставимо за мету – об'єктивний аналіз його діяльності.

Від початку перебування на посаді міністра землеробства, В. Чернов оточив себе людьми, які добре знали на сільському господарстві та підтримували ідею передачі землі у руки працюючого населення. Він робив все, щоб робота Міністерства землеробства корелювалася з діяльністю Рад селянських депутатів та Головного земельного комітету [2, 450–451]. У перших виступах як урядовець він зазначав, що аграрну політику потрібно проводити під гаслом: «Вся земля – трудовому народу» [3, 105]. Жодних інших пояснень відносно аграрних перетворень В. Чернов не робив. Лише 13 травня 1917 р., виступаючи у Раді робітничих і солдатських депутатів, він заявив про наміри уряду розробити законопроект про заборону земельних угод [3, 106].

У проведенні аграрної реформи В. Чернов розрізняв два напрями: 1) наділення селян землею на правах приватної власності; 2) організація селянського господарства на принципі рівності та на основі збільшення поземельної власності [4, 52]. І. Церетелі також говорив про два принципи, якими керувався В. Чернов при підготовці до проведення аграрної реформи, які він проголошував на всіх масових виступах: «Отчужденіє всех земель, частновладельческих, государственных и цер-

ковних и общенародное достояние с передачей этих земель, через демократические органы, в пользование трудовому населению; установление на всем пространстве России, за исключением областей, где само крестьянство выскажется против общины, уравнительно-трудового, общинного пользования землей» [2, 451].

В. Чернов, як і більшість представників партії есерів, виступав за соціалізацію землі, яку вбачав у поширенні демократичних принципів на земельне господарство країни [5, 1]. У підсумку, це вело до створення селянської господарської демократії, сутність якої полягала у забезпеченні прав кожної особистості [6, 4]. Головні надії у проведенні реформи він покладав на «передовика» [7, 2]. Право на землю, на його думку, може надавати лише праця на ній [8]. Сам процес соціалізації, на його переконання, довготривалий. Не останню роль у проведенні аграрної реформи В. Чернов відводив місцевим органам самоуправління, що мали виступати регулятором земельних відносин. Держава також не повинна залишатися осторонь, адже за нею закріплюється роль центрального органу, який координує дії органів місцевого самоуправління [4, 55]. З цих причин він не був прихильником націоналізації. Для виходу з аграрної кризи планувалося також проведення переселення [9, 43].

Поступово діяльність В. Чернова на посаді міністра землеробства активізувалася й 15 червня 1917 р., на засіданні Виконавчого комітету Ради селянських депутатів, він закликав його взяти участь у роботі з підготовки важливих законопроектів [10, 131], оскільки це було необхідними для подальшої роботи Установчих зборів. 28 червня 1917 р. було прийнято постанову, якою заборонялося: 1) видача актів, що засвідчують право особистої чи сімейної власності на надільні землі у тих випадках, де такі визнані старим законодавством; 2) виникнення знову права приватної або сімейної власності на надільні землі для зміцнення земельного порядку [11, 1]. 29 червня 1917 р. В. Чернов вніс на розгляд Тимчасового уряду законопроект про передачу земель у підпорядкування земельним комітетам, який залишався без розгляду до серпня, коли й був відхилений.

Після проголошення демократичних принципів нового коаліційного правління Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським, закріплених Декларацією 8 липня 1917 р., обговорення закону про заборону земельних договорів у Міністерстві землеробства продовжувалося. Проект В. Чернова складався лише з одного пункту й одного положення, згідно якого, всі земельні договори, укладені після 1 березня 1917 р., не повинні братися до уваги Установчими зборами, за вирішення аграрного питання [12; 13]. На початку червня 1917 р. урядовець вніс на розгляд Ради Головного земельного комітету ще один проект цього закону, згідно з другим пунктом якого, слід було зупинити у майбутньому здійснення земельних договорів. 12 липня законопроект перетворився на закон, який дещо відрізнявся від проекту. Перший пункт про недійсність договорів, укладених після 1 березня 1917 р., було вилучено. Про всі земельні договори потрібно повідомляти Тимчасовий уряд, щоб він зміг регулювати земельні відносини [2, 473]. Нові власники, які уклали договори до 12 липня, отримували лише попередження про наслідки, які не мали юридичної сили [14, 1].

В. Чернов так висловився щодо прийняття закону від 12 липня 1917 р.: «В умовах відсутності сталої обстановки земельної власності, яка сьогодні існує, нормальні земельні угоди взагалі не можливі, і мова може йти лише про спекуляцію» [15, 3]. Недоліки цього закону зауважив Головний земельний комітет: «Закон 12